משה אידל

הרחם ואין־סוף בקבלת הרמ"ק

הזרמים הקבליים המרכזיים רצופים דימויים מיניים המציינים בדרך כלל תהליכים בעולם האלוהי. כוחות זכריים ונקביים ממלאים תפקיד חשוב בתיאורי החיים שבעולם זה, ובלעדיהם קשה להבין את המחשבה הקבלית. מקום של כבוד בהיווצרות דימויים מסוג זה שמור לספרות הזוהרית. עם התפתחותה של הקבלה הלך וגדל חלקם של דימויים אלה בספרות הזוהרית, והדבר ניכר יפה בספרות הפרשנית הענפה לזוהר. ר' משה בן יעקב קורדובירו (הרמ"ק), שהיה מחשובי הפרשנים של הספרות הזוהרית, הרבה לפתח את הדימויים הללו, וחיבוריו הרבים מאפשרים הבנה טובה יותר של משמעות הדימויים וממילא גם של תפיסת המגדר של המקובל הצפתי.

פרסומם המלא כמעט של חיבורי הרמ"ק, שחלקים גדולים מהם היו מונחים עד לאחרונה בכתבי־יד, והופעתם של מחקרים חדשים, בייחוד אלה של ברכה זק,[1] בשנים האחרונות מקלים על המבקשים לעיין ביצירתו. במאמר זה אתמקד בכמה מדעותיו של הרמ"ק בנושאי מין ומגדר. ברצוני להידרש כאן לסוגיה שטרם זכתה לעיון בפני עצמה ולהציג דגם של תפיסת המגדר בהגותו של הרמ"ק שטרם עלה בספרות המחקר.

בכתביו של הרמ"ק הרחם הוא במקרים רבים האיבר שרומז לספירת מלכות, ובמקרים מעטים הוא מתייחס לספירת בינה.[2] זהו חלק מן המסורת הסמלית שירש

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על שאלות המגדר בכתביו של ר' משה קורדובירו, מקורותיהן והשפעותיהן, מחקר שנעשה במסגרת קתדרת מתנאל לקבלה במכללה האקדמית בצפת.

1 ראו בייחוד: זק, בשערי הקבלה; זק, ממעיינות; זק, מעיין עין יעקב.

2 ראו ב'ספר הבהיר': 'מאי הדר, היינו הדר הכל, והיינו הדר דשיר השירים דאמר בהו "מי זאת הנשקפה כמו שחר יפה כלבנה ברה כחמה איומה כנדגלות" (שיר השירים ו, י), והיינו

הרמ"ק מן המקובלים המוקדמים, במיוחד מספרות הזוהר, והוא נקשר לתפקידן של ספירות אלו כאֵמן של הנשמות בעולם הזה ושל שבע הספירות התחתונות לפי הסדר. אולם בתהליך ההעלאה של הדיונים בישויות ובתהליכים תאוסופיים מתחום הספירות הנמוך אל זה העליון – תהליך המאפיין התפתחות חשובה בתאוסופיה הקבלית – ובסופו של דבר, אף כי רק לעתים רחוקות, אל התחום הקדם־ספירתי,[3] הרחם נתפס באחד הטקסטים של הרמ"ק גם כקיים בחיבור אל אין־סוף או מיד לאחריו. בעיקרו של דבר העלאה זו של הרחם כישות בהיירכיה התאוסופית לא זכתה לעיון במחקר, וכך גם כמה נושאים אחרים בהגותו של הרמ"ק הנוגעים לנושאים מגדריים, והם ראויים למחקר מפורט.[4]

על פי כמה טקסטים מפורשים למדי בכתביו של הרמ"ק, זוג של זכר ונקבה כבר נמצא בתוך ספירת כתר, ואפילו בבחינת הכתר הנמצאת בתוך הכתר. כך למשל כתב בספרו המפורסם ביותר: 'כי הכתר עצמו היה נכלל בו זכר ונקב[ה] כי מקצתו בחי'[נת] זכר ומקצתו בחינת נקבה'.[5] זוג זה בתוך הכתר מעולם לא תואר בכתבי הרמ"ק כאנדרוגינוס, אלא כדו־פרצופין הנמצא במצב של דבקות אחור באחור. אמנם הרמ"ק אימץ במקרים רבים תאוריות מובהקות של תאולוגיה שלילית, ורבות מהן נבחנו בדקדקנות במחקרו של יוסף בן־שלמה. אך לצד גישות אלו יש סוג נוסף של שיח, הנבדל באופן מהותי מן התאוריות הללו. על פי דיון קצר אך מאיר עיניים בספרו 'אלימה', 'ולעולם הייחוד והזיווג עולה עד הקשר ספירות בבחינת רחם באין־סוף'.[6] נוסח המשפט אינו חלק, שכן המילה 'הקשר' יכולה להיות מובנת לא רק כשם עצם אלא גם כפועל, 'היקשר', ומשמעותו: 'חיבורן של הספירות אל...'. בכל אופן ברור לדעתי האופי המיני של שני תהליכי העלייה ושל טבעו של המקום העליון שאליו הם מגיעים. מעניין שגם אין־סוף נתפס כמכיל פנים כאלו, אחד מהם הוא מקום החיבור של הספירות עם אין־סוף. זו דוגמה נוספת לכך שבהשקפתו של הרמ"ק גם לישויות הנמצאות בעולם העליון יש טבע הטרוגני.

על שם נקבה, ועל שמה נלקחה נקבה מאדם שאי אפשר להתקיים עולם התחתון בלא נקבה. ומ"ט [ומאי טעמא] את קריאת נקבה? על שם שנקביה רחבים, ויש לה נקבים יתרים על האיש, ומאי ניהו, נקבי שדים ורחם ובית קבול' (ספר הבהיר, סימן קעג). על הסמליות הזאת אצל הרמ"ק ראו למשל: רמ"ק, אור יקר, יא, עמ' עד, פז; וכן בתיקונים, שם, ג, עמ' רכ; ה, עמ' קע, רמז. בכמה מקרים הרמ"ק דיבר על 'בית הרחם' הזהה ל'נקודת ציון'. ראו: שם, ג, עמ' ג; ד, עמ' רסב; יג, עמ' מג, פו, קצט; יד, עמ' נה; טו, עמ' קיב, קיג. על ההקבלה שבין הרחם התחתון, הנקבי, לבין זה של המלכות ראו: שם, ג, עמ' קב. ראו גם: מוריס. על הרחם של הבינה ראו: ליבס, סוד האמונה, עמ' 63–64, 320; ראו גם: קרא־איוונוב־קניאל, עמ' 269, הערה 95, ושם היחס שבין הרחם לעולם הגברי מובן כמשקף שינוי במין או במגדר. לדעתי מדובר על תפיסה המניחה קיום של זכריות בנקבה ושל נקביות בזכר, תפיסה הידועה יפה מהספרות הזוהרית, ואשר טרם זכתה לניתוח הראוי. לדעתי הרמ"ק הניח תפיסה דואלית כוללת שלפיה בכל דבר במציאות יש זכר ונקבה ואין צורך להסביר את קיומם של יסודות מיניים שונים בתוך ישות אחת, ואין כאן מקום להאריך.

3 ראו: ליבס, מיתוס; אידל, דמות; אידל, הצמצום.

4 אינני נכנס כאן לדיון במקורותיו של הרמ"ק בקבלה או במקורות קודמים. על הרחם בטקסטים יהודיים קדומים ובגנוסיס ראו: איריצ'ינסקי. על נושאים אחדים אצל הרמ"ק הנוגעים למגדר ראו: הלנר־אשד; מוריס. נשאלת השאלה אם תיתכן השפעה אפלטונית של הדיון בטימאיוס 48ה–49א, על בית הקיבול הקודם לבריאת העולם ועל גלגוליו שנדונו בידי איריצ'ינסקי, ראו בייחוד: שם, עמ' 13–14.

5 רמ"ק, פרדס רימונים, שער ח, פרק יז. תפיסה זו חוזרת הרבה אצל הרמ"ק. ראו: 'דכר ונוקבא כחדא וכללא עילאה – כי מציאות יחודם עליון יותר ואין ספק שהיא בכתר אלא שהכוונה שהכתר הוא מכתירם והם נכללים בו בייחוד גמור... ואין שלימות אלא בהיותם זכר ונקבה יחד' (רמ"ק, אור יקר, יד, עמ' סט). ואין כאן מקום להאריך.

6 זק, ממעיינות, עמ' 155–156. ראו מקבילה, שאמנם הרחם אינו מוזכר בה, בציטוט של דברי הרמ"ק: אזולאי, אור החמה, ב, דף סח ע"א. וראו למשל: 'סוד הזווג הנודע שהוא מיוחס בשם זווג זכר ונקבה להוות תולדות, הם נשמות, וענין זה תוספת מובחר ונאות למעלה, מפני שהזווג הזה מחייב הקורבה לא"ס [לאין־סוף] והקשר והאחדות לספירות, דבר שאין ערך לו וממנו ימשך הכרח קשר הנשמות בעולם התחתון בגופי בני אדם וכמעט זה תכלית כל התורה והמצוה' (רמ"ק, אור יקר, תיקונים, ד עמ' קנד). ראו גם: 'ויתקשרו יחד ויתעלו התחתונים בעליונים ויהיו מתעלים ונקשרים אלו באלו. והיינו סוד הזווג והנאת הזכר מן הנקבה, כאשר יתבאר בארוכה במקומו. והנה תחזור כמאז אל מציאות תחלת אצילותם שהיו קרובות לא"ס. אמנם לא תעלה אחורים כשהיה מקדם אלא פונים' (זק, מעיין עין יעקב, עמ' 46). לפי דברים אלה, מצבה של הנקבה בעולם האלוהי לאחר ירידתה ועלייתה חזרה טוב יותר מאשר קודם לכן: תחילה היא הייתה אחוריים ואחר כך היא פנים. להיבטים פוזיטיוויים יותר של אין־סוף הנמצאים כבר בצורות מוקדמות של הקבלָה ראו: ולאברג־פרי; ובמיוחד: הוס; אידל, ירושלים; אידל, קבלה יהודית; וולפסון, מעגל, עמ' 69–71, 77, הערה 201; וולפסון, אישה, עמ' 179–185.

אף שהפִּסקה 'ולעולם הייחוד והזִווג עולה' וכו' היא יוצאת דופן בכתביו של הרמ"ק, בשל הציון המפורש של הקשר שבין הרחם לבין אין־סוף, עצם עלייתן של הספירות המצויות בקשר קרוב ומיני עם אין־סוף דומה למדי לדוגמאות נוספות בכתביו של הרמ"ק שמופיעה בהן עלייה אל אין־סוף או לחלופין התפיסה שאין־סוף שורה על זוג הספירות בשעת קיום יחסים.[7] האם הזיווג הספירתי היה הקדמה לאיחוד המחודש בתוך הרחם העליון או לחזרה אליו, או שמא היה שִׁחזור הדברים ברחם (restitutio rerum in utero)? אני מטיל ספק בשתי האפשרויות, מאחר שנראה סביר יותר שהמגע עם הספירות העליונות בעולם הנשגב היה מכוון לתהליך של התחדשות או תחייה, כפי שאפשר לראות במקרים של העליות הליליות בעליית הנשמות בתורת האר"י.[8]

במקום אחר בספר 'אלימה', בפסקה חשובה לתאוריה של אונטולוגיה דואלית, מתואר הכלי כדבר שנוצר תחילה, והוא מוצג על ידי הרמ"ק כאישה או כנקבה, המוכנה לקבל את השפע של אין־סוף: 'כי לא יהיה בריה שלא יהיה מזכר ונקבה[9] והרי א"ס [אין־סוף] אב מוליד ראשון,[10] ממציא כל הנמצאים. אמנם האציל ראשונה הכלי שע"י [שעל ידי] אותו הכלי יהי'[ה] נקבה לקבל השפעתו'.[11] טבעו המדויק של הכלי המדובר לא התפרש בהקשר הזה. האם

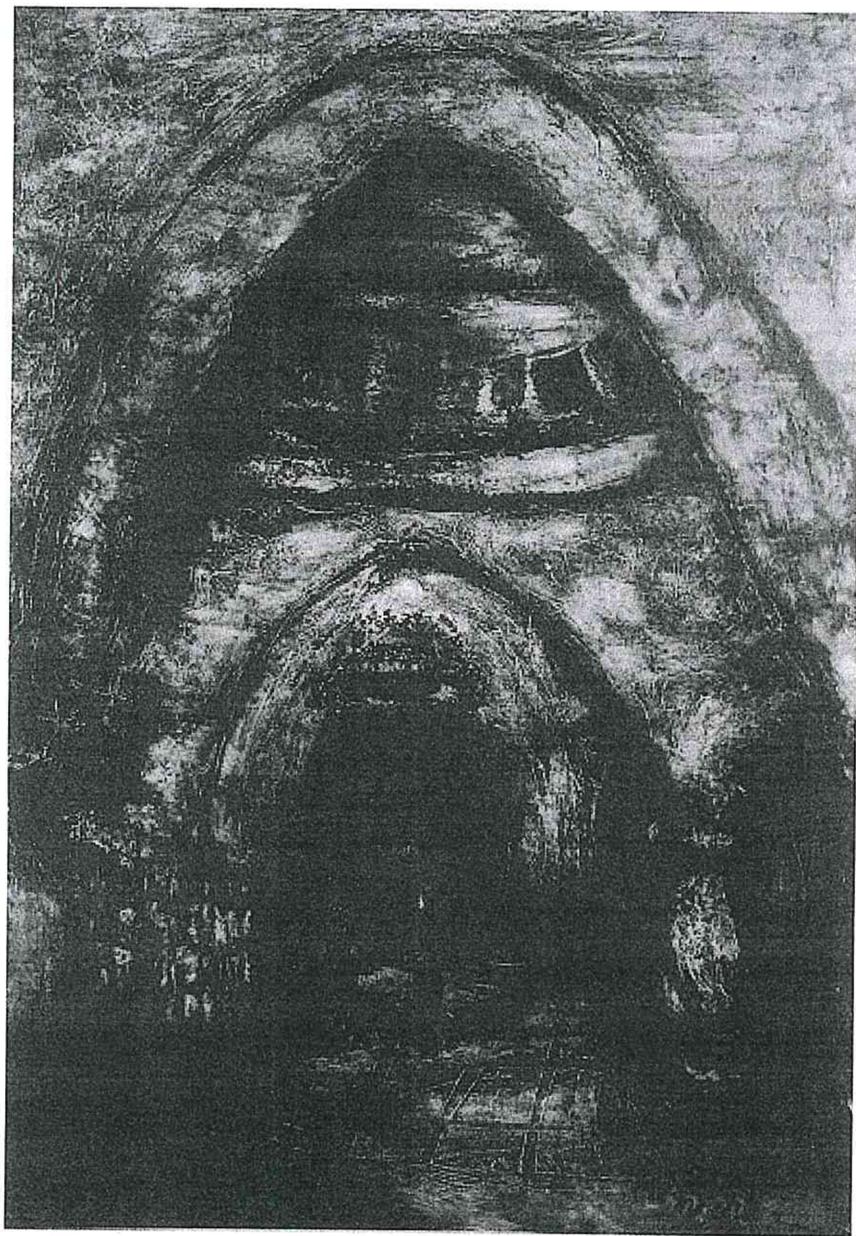
7 נוסף על המובאות שהבאתי בהערה הקודמת ראו: רמ"ק, אור יקר, תיקונים, ד, עמ' צב–צג, ושם המלכות צמודה לאין־סוף.

8 ראו: רמ"ק, אלימה רבתי, דף ס ע"א–ע"ב, ושם נוכחותו של אין־סוף בכתר תלויה בחיות; וראו גם: אידל, עליות.

9 זהו אחד הניסוחים מני רבים למה שאני מכנה אונטולוגיה דואלית אצל הרמ"ק.

10 לביטוי 'אב מוליד' ראו גם: רמ"ק, אור יקר, יג, עמ' לז, אולם שם הוא מתייחס למעשה של החכמה. 'אב מוליד' עשוי להזכיר את הביטוי 'אבר מוליד', איבר ההולדה, המתייחס ליסוד. ההבדל בין שני הביטויים הוא רק אות אחת, רי"ש. ראו גם למשל: שם, ד, עמ' ד, כח; ו, עמ' מה, קנא, ואת הטקסט שנדפס אצל זק, ממעיינות, עמ' 195.

11 רמ"ק, אלימה רבתי, דף כ ע"ב. לניתוח הטקסט הזה ראו כבר: בן־שלמה, עמ' 277–278. על הביטוי הזוהרי 'מאנא כשרא', כלי כשר, המשמש ככינוי לרחם, ראו: זוהר, ג, דף צ ע"א, ואת פירושו של רמ"ק, אור יקר, יג, עמ' קכח. על האצלתה של טיפת הזרע מאין־סוף ראו בספר 'אלימה': זק, בשערי הקבלה, עמ' 216; וכן: רמ"ק, אור יקר, י, עמ' כ. לתיאורים נוספים של הנקבה העליונה ככלי ראו: רמ"ק, אלימה רבתי, דף נט ע"ב; רמ"ק, תפילה למשה, דף ד ע"א. ראו גם את הדיון המעניין בנוגע לפרייה ורבייה האנושית, המקביל למה שנכתב על אין־סוף בפסקה שהופיעה לעיל: 'כי שמן זרע אב בִּכלי שהוא רחם הנקבה' (רמ"ק, אור יקר, תיקונים, א, עמ' עד). על הופעתה של הישות הראשונה ככלי

יצחק (אלכסנדר) פרנקל (1899–1981), 'פנים בית כנסת בצפת', 1940. שמן על בד, 73.5×53.5 ס"מ. אוסף מוזאון ישראל, ירושלים

התפיסה של קיומם של יסודות זכריים ונקביים בכול כוללת את אין־סוף או שהוא חריג מעקרון הדואליות האונטולוגית? נראה הגיוני שמה שאנו קוראים כאן הוא הטרמה של תאוריית הספירות ככלים, שעל פיה השפע האלוהי מכונן את הספירות כמהותו של האלוהי. אף על פי כן בעקבות ההבנה הזוהרית של המונח הארמי מנא, ייתכן כי הרחם הנזכר בפסקה 'ולעולם הייחוד והזווג עולה' וכו' ניתן לזיהוי עם כלי הקיבול של האישה הנזכר בפסקה 'כי לא יהיה בריה שלא יהיה מזכר ונקבה' וכו'. יתר על כן, ההישענות על שני התארים, אב ומוליד, היא לדעתי רמיזה ברורה לקיומו של חבר נוסף בזיווג, המשלים את האב; חבר זה מתפקד ככלי וכנקבה, והוא כלי הקיבול לשפע המפרה של המוליד, ביטוי הרומז ככל הנראה לזרע הגבר. מעניין שמשמעות המונח כלי בעברית וגם בספרות הקבלית היא מכשיר, שאלוהים משתמש בו בתהליך הבריאה. שתי המשמעויות רלוונטיות בטקסטים הנדונים – שהרחם אינו כלי קיבול בלבד אלא גם חלק מהתהליך התאוגוני, דהיינו תהליך היווצרות העולם האלוהי, והקוסמוגוני, תהליך בריאת העולם.

לדעתי ברור שההנחה כאן היא שמלוא המציאות כולה, ללא יוצאים מן הכלל, נובעת מאיחוד של כוח זכרי וכוח נקבי,[12] ובמקרה הנדון הזכר הוא אין־סוף, המתואר אמנם בהקשר של הרחם, אף שהוא ממלא תפקיד של כוח גברי. הדמיון בין אין־סוף שבמובאה 'ולעולם הייחוד והזווג עולה' וכו' לבין האב או המוליד שבמובאה 'כי לא יהיה בריה שלא יהיה מזכר ונקבה' וכו' בא לידי ביטוי במקומות נוספים בכתביו של הרמ"ק.[13]

לדעתי דיונים אלו אינם מטפורות שנועדו לתאר עיקרון פילוסופי, כמו היחסים שבין סיבה למסובב, שאמנם הוצגו לפעמים אצל הרמ"ק באופן אלגורי כזכר ונקבה; דיונים אלה נועדו לתאר גישה מיתית ברורה, הנובעת מתמות מיתולוגיות קודמות שחודדו על ידי נטייתו של הרמ"ק לפרש דברים שהיו מובלעים במקורותיו. הנחת יסוד זו באשר לקיומו של כוח נקבי הסמוך לאין־סוף מסייעת להבנת פריחתה של אונטולוגיה דואלית לצד היבטים נוספים של שרשרת ההוויה הגדולה כפי שהוא הבין אותה.[14] באופן כללי ההתאמה בין התאוסופיה המכלילה של המקובלים התאוסופים־התאורגיים, הכוללת בתחום האלוהות גם יסודות נקביים רבים, לבין המשמעותיות של תאורגיה אירוגנית,

בקבלה הלוריאנית, ראו: מרוז, עמ' 194–195. נושא זה עשוי להיות דוגמה נוספת להשפעתו של הרמ"ק על האר"י.

12 ראו במיוחד: רמ"ק, אלימה רבתי, דף נט ע"א–ע"ב.

13 רמ"ק, שיעור קומה, לג ע"ב.

14 רמ"ק הרבה להשתמש בביטויים הקשורים לשרשרת ההוויה. ראו: אידל, שלשלאות.

דהיינו גרימת זיווג בתחום האלוהי על ידי מעשי בני אדם, והחשיבות הגדולה של ההולדה כחלק מתהליך ההתרבות בתחום האלוהי ומחוצה לו, מאפשרות גישה פתוחה יותר כלפי נשים מאשר תאולוגיות אקסקלוסיוויות, כמו אלו של הפילוסופים היהודים.

במקום אחר בספרו 'אלימה' דיבר הרמ"ק בפירוש על 'הרחם של הכתר': 'ויתרחקו מן הכתר ורחמו מפני שהוא כנשמת אל החכמ[ה]'.[15] המילה 'ורחמו' עמומה למדי: היא עשויה להתייחס לרחם של הכתר או לחלופין לרחם שממנו נולד הכתר, כפי שנזכר בפסקה 'ולעולם הייחוד והזווג עולה' וכו', שהרחם תואר בה כפן של אין־סוף. במקום נוסף באותו הספר הכתר מתואר ככלי, אך ללא התייחסות לפן נקבי, אף שהדיון שם קשור לנושא שאני דן בו.[16] יש להשוות הקשר זה לקביעה המעורפלת יחסית שב'אור יקר': 'ומפני שמדידת מדה זו דהיינו מדידת רחם ההתפשטות התשע נקודות בחכמה עצמה'.[17] בדיון נוסף כתב הרמ"ק: 'וכלל בכור כל האצילות... כי הכתר נקרא פטר כל רחם לפי שהוא פטרא דכל משיכותא'.[18] המקובלים הסתמכו על הפסוק 'קדש לי כל בכור פטר כל רחם' (שמות יג, ב). בדיונים רבים אחרים בכתביו של הרמ"ק נדון פסוק זה בקשר לבינה או למלכות כרחם, אך נראה שכאן מדובר בספירה הראשונה אשר נולדת מרחם שסביר להניח כי הוא היה קודם לה, אך בהקשר המסוים הזה הכוונה גם לעולם האצילות כולו ובמיוחד לעולם הספירות. ההאלהה של הרחם האלוהי נקשרת ללא ספק למרכזיות של ערך ההולדה בקבלה התאוסופית, כפי שהדבר חוזר ונשנה בכתביו של הרמ"ק.

במקום אחר שיער הרמ"ק את קיומו של 'אתר מופלא' הנמצא אולי בין אין־סוף לכתר.[19] הוא גם התייחס אל מבנה הספירות כאל 'היכל', דהיינו ככלי

15 ראו: רמ"ק, אלימה רבתי, דף ס ע"ב.

16 שם, דף כח ע"ג; ס ע"ב.

17 רמ"ק, אור יקר, יא, עמ' קלט. ראו גם: שם, תיקונים, ג, עמ' קלז, וכן הציטוט אצל, אזולאי, אור החמה, ב, דף רמד ע"ג, ושם נמצא דיון זהה במידה שבתוך הכתר, אך ללא אזכור של הרחם. על נקודות בעולם העליון מדובר בטקסטים לוריאניים רבים וראו בפסקה מדברי סרוג הנדונה אצל וולפסון, מעגל, עמ' 69–70.

18 רמ"ק, אור יקר, טו, עמ' ז, ושם פירוש דברי הזוהר, ג, דף רסב ע"א. לא ברור אם המונח בכור משמעותו הראשון להיוולד או דווקא הבן הראשון להיוולד. בכל אופן הקריאה השנייה אפשרית גם היא. לדיון ראשוני ראו: אידל, בן, עמ' 429–430. למקבילה קרובה לפסקה זו ראו: רמ"ק, אור יקר, תיקונים, ד, עמ' רסז; השווה: שם, יא, עמ' רפו.

19 ראו את הטקסטים הנדונים אצל זק, בשערי הקבלה, עמ' 19, נוסף על הציטוט משמו של הרמ"ק אצל אזולאי, אור החמה,

המכיל את נוכחותו של אין־סוף בהקשר של הצמצום האלוהי.[20] מנגד עולם הספירות כולו נתפס גם כרחם, בעוד שאין־סוף מתואר כזכר.[21] ואכן בכמה מקומות בכתביו ספירת כתר מתוארת בפירוש כנקבה.[22] ההבנות המגוונות של הרחם אינן זהות בהכרח, והן חלק מהבנה רב ערכית של המונחים הנמצאים בטקסטים הקבליים הקנוניים. מהי משמעות הקיום של רחם בקשר לאין־סוף או לכתר? לשיטתי הקיום של מרכיבים נשיים אצל גברים ולהפך שולל את הצורך להניח שהתרחש שינוי מגדרי. קיומו של רחם המחובר לאין־סוף אין פירושו שאין־סוף הוא נקבי או שהוא שינה את המגדר שלו, אלא שבמקום של אין־סוף או של הכתר יש גם ממדים נקביים, ושקיומם שם איננו תוצאה של שינוי מין או מגדר.[23] לדעתו של הרמ"ק ברחם של המלכות יש שלושה תאים, ורק אחד מהם נועד להוליד נשמות זכריות. זוהי תפיסה מיוחדת המאפשרת את קיומם המקביל של מגוון מרכיבים, קיום שאינו מסכן את הפן הנקבי של הרחם, ושאינו תלוי בתהליך של שינוי יסודי.

קיומו האפשרי של זוג זכרי־נקבי במישור גבוה מזה של עשר הספירות – כפי שעולה מכמה מן הטקסטים שהובאו לעיל – עשוי להסביר את הניסוח המעורפל ב'אלימה רבתי' על מקורו של הזוג זכר־נקבה הנמצא בתוך הכתר, ניסוח שנעשה בו שימוש בצורת רבים: 'סוד זכו"ן [זכר ונקבה] שהולידו אותם בכתר'.[24] לא ברור מן ההקשר הקרוב מי הם 'אותם' שבקביעה הזו. קריאה אפשרית אחת היא: 'סוד זכר ונקבה שבכתר שהולידו את' וכו'. אולם כדי שקריאה זו תיתכן הגרסה הייתה צריכה להיות 'שבכתר' ולא 'בכתר'. סביר יותר לקרוא את המשפט הזה על רקע פסקאות אחרות מאותו הספר, כפי

ב, דף נב ע"ב. ראו גם: רמ"ק, אור יקר, א, עמ' רלו; נזכר אצל זק, ממעיינות, עמ' 117, וראו גם: שם, עמ' 119. השוו לשימוש במונח אתר, מקום, עבור הרחם של הנקבה ב'אידרא זוטא': זוהר, ג, דף רסט ע"א; ולאחר מכן: רמ"ק, אור יקר, ח, עמ' מב. ראו גם: זוהר, ב, דף קסז ע"א, שמצוטט אצל הרמ"ק, שיעור קומה, דף כ ע"ג. על חזרת המלכות למקום שממנו חוצבה לראשונה ראו: רמ"ק, אור יקר, תיקונים, ד, עמ' צא.

20 רמ"ק, אור יקר, טז, עמ' לו; נדון אצל זק, בשערי הקבלה, עמ' 72–73.

21 השוו: זק, ממעיינות, עמ' 154–155, הערה 124.

22 ראו למשל: 'שמלת כתר נקבה... בינה כלולה בו מצד בחינה שבו הבינה שהיא נקבה יקרא הכתר נקבה' (רמ"ק, אור יקר, טז, עמ' לא). וראו גם: שם, תיקונים, ד, עמ' צו. לעומת זאת השוו: אברמס, עמ' 143–144.

23 ראו למשל: רמ"ק, אור יקר, יג, עמ' ה, ד, קסג.

24 רמ"ק, אלימה רבתי, דף צז ע"ד.

שעשיתי קודם במאמר זה. הפירוש לפי קריאה זו הוא שאיזה זוג גבוה, כלומר אין־סוף והרחם או הכלי, הם שהולידו את הזוג זכר־נקבה הנמצא בתוך הכתר. השקפות אלו דוחפות את תחילתה של ההתפצלות המגדרית שהחילה את הפנים המאוחרים של האונטולוגיה הדואלית לא רק בתחומו של הכתר אלא גבוה יותר, אף שהעדויות המפורשות על נושא זה אינן מרובות כמו אלו על התחומים הנמוכים שעסקתי בהן כאן.

הרמ"ק שלל גם את קיומם של זכר ונקבה בתוך אין־סוף, בקביעה ברורה הנמצאת באותו הספר ממש. אינני מנסה ליצור הרמוניה בין שתי הקביעות המנוגדות, שהרמ"ק עצמו לא ניסה ליישבן, ולדעתי לפנינו דוגמה מצוינת לנזילות מושגית. לחלופין עלינו לקרוא את הקביעות כמבדילות בין הרחם ובין אין־סוף כשתי ישויות שונות.[25] ואכן באותו ההקשר ממש שבו דחה הרמ"ק את קיומם של זכר ונקבה בתוך אין־סוף, הוא כתב גם: 'סיבה למציאות הכתר מתמצא מעצמו אל עצמו[26] ומתפשט זכו"ן בעצמותו כענין שיהיה בעצמו מכח א"ס השופע בו'.[27] שלילת ההבחנה המגדרית ניכרת כאן הרבה פחות, ואף על פי כן נדמה שהעקרונות של זכר ונקבה בתוך הכתר נתפסים כנובעים מאין־סוף. יש בספירת כתר נוכחות של נקבה או נקביות או חיבור אליהן. דרך פרשנות נוספת לשלילתו של הרמ"ק היא ההנחה שאין־סוף הוא אכן זכר שאין בו צד נקבי; הנחה זו מתארת את תחום אין־סוף כהומוגני באופן יחסי.

על כל פנים הרמ"ק היה רחוק מלקבל תפיסה אפופתית – תפיסה של תאולוגיה שלילית – מוחלטת של אין־סוף, מפני שהוא קיבל בכל זאת את קיומן של שלוש הספירות העליונות בתוך אין־סוף, גישה שבכלל אינה מתאימה לתפיסה פילוסופית טהורה של אין־סוף, ונוסף על כך הוא הכיר בספקולציות קבליות על תהליכים קדם־ספירתיים אחרים. עם זאת הוא דחה את התאוריה האזוטרית הנמצאת באיגרת של ר' דוד בן יהודה החסיד על ספירות עליונות בתוך אין־סוף, אך ציטט חלק מאיגרת נדירה זו:

25 שם, דף נט ע"ב–ע"ג.

26 ביטוי זה חוזר אצל הרמ"ק ומציין תנועה פנימית בתוך העולם האלוהי ללא התייחסות לישות חיצונית. על מקורו הקדום האפשרי ראו: ליבס, מיתוס, עמ' 451–452. על ההשקפה שכל העולמות, ובכללם העולם האלוהי, נאצלו מקיום יחסים ראו את הפִּסקה של הרמ"ק שציטט אזולאי, חסד לאברהם, דף כה ע"ד – כו ע"א.

27 רמ"ק, אלימה רבתי, דף נט ע"ד. מיד לפני כן כתב הרמ"ק כי הכתר יוצא מאֵין־סוף כשהוא מלא, 'כלול', בידיעה, יודע וידוע. אך השוו לטענה בדבר התפיסה אנדרוגינית של הכתר: וולפסון, שפה, עמ' 447, הערה 128.

באלו השמות כתבו וז"ל [וזה לשונו] עשר צחצחות הם למעלה מכתר עליון והם הם ע"ס [עשר ספירות] עליונות ונקראים ענפים לכ"ע [לכתר עליון] וז"ש [וזהו שנאמר] בשיעור קומה והוא נקרא לובן של הראש. והצחצחות הם ענפים למעלה מכתר עליון והם המיחס שעומדים ע"י עלת העלות, עכ"ל [עד כאן לשונו] אות באות.[28]

אף שהרמ"ק דחה את תאוריית עשר הספירות העליונות או הצחצחות שנמצאות מעל הספירות שבעולם האצילות, הוא קיבל כחלופה את קיומן של שלוש צחצחות הכלולות בתוך אין־סוף, ושלושתן מכילות את עשר הספירות העליונות השמימיות או המאירות הנמצאות בתוך ספירת כתר.[29] משמעות הדבר היא שהתחום הקדם־ספירתי היה מגוון מבחינה אונטולוגית הרבה יותר ממה שאנו יכולים למצוא בפילוסופיות הסטנדרטיות מימי הביניים, שהתמודדו עם צנרות מפורשות יותר של תאולוגיות שליליות.

אם הפרשנות שהצעתי בדבר בריאתה של ישות נקבית אכן נכונה – בין שמדובר ברחם, בכלי כנקבה או בשניהם, כמהלך הראשון שנעשה בידי אין־סוף שברא איזו דמות של בת זוג נקבית – נוכל להשוות אותה למה שהאר"י, תלמידו, פירט באריכות: תאוריית הצמצום הגורם להיווצרות חלל פנוי בצורת מעגל. ייתכן שצורתו העיגולית של הכתר מקרבת אותו לצורת העיגול שהתפנה בעקבות הצמצום בקבלה הלוריאנית. אליבא דרונית מרוז, האר"י ראה את אין־סוף כישות זכרית השופכת את הזרע, אך לא הזכיר כוח נקבי בסמוך.[30] דניאל אברמס שיער על בסיס פסקה של ר' חיים ויטאל כי ניתן להבין שלחלל של הצמצום יש צורת רחם, אולי בעקבות רמזים מן הספרות הזוהרית, אף שהמונח רחם אינו מופיע במפורש בטקסט.[31] הפסקאות של הרמ"ק שנדונו

28 רמ"ק, פרדס רימונים, שער יא, פרק ז. יש לציין שבחיבורו הפופולרי יותר, 'אור נערב', כתב הרמ"ק: 'צריך עוד שידע שיש למעלה בכתר מציאות כל הספירות, הם הנקראות אל המקובלים עשר צחצחות, והם כלולות בשלושה כשם שהספירות נכללות בחסד דין ורחמים, והם העלם הענפים בשרשם' (רמ"ק, אור נערב, חלק ו, פרק ד, דף מא ע"ב). עוד על נושא זה ראו: אידל, דמות.

29 ראו: בן־שלמה, עמ' 174–182.

30 מרוז, עמ' 98, 104, 200, 252–254. ראו גם את האפיון שלה לאין־סוף כתערובת של טוב ורע: שם, עמ' 252.

31 אברמס, עמ' 64–65, הערה 99. ההקשר הארוטי או המיני של המונח צמצום נרמז כבר בדיונים מדרשיים בהצטמצמות השכינה בחלל הכפורת של ארון הברית בקודש הקודשים, הצטמצמות הקשורה לתפיסה המדרשית של שני הכרובים

לעיל, פסקאות מפורשות בהרבה, מסייעות להבנה טובה יותר של היתכנות הפרשנות הזו לגישתו של האר"י.

יתרה מזו, כפי שציינו בן־שלמה וברכה זק, גרסה מסוימת של תאוריית הצמצום נמצאה כבר בכמה מקומות בכתביו של הרמ"ק. במובאות שציטטה זק מהרמ"ק על מנת להדגים את הופעת הצמצום אין הקונוטציה של רחם, של דימוי רחם או של פן נקבי כלשהו.[32] אולם יסוד כזה נרמז בציטוט משמו של הרמ"ק שנשתמר בפירוש לספר הזוהר מאת ר' אברהם אזולאי. בפרשו את הביטוי הזוהרי 'אתעטף בעטופא'[33] כתב הרמ"ק: 'פי'[רוש]: השלים וצמצם שכינתו בכתר להאציל ע"י שאר הספירות וקרא הכתר זיהרא דבדולחא'.[34] ניתן לטעון שבפסקה זו אין לשכינה אפיון נקבי ספציפי והיא עשויה לייצג חזרה למסורת הרואה בשכינה ריכוז של הנוכחות האלוהית במקום מסוים, כפי שנמצא לדוגמה בכמה מקורות מדרשיים. אולם בהקשר המסוים של הפִסקה הזו אצל הרמ"ק המונח שכינה מופיע כמה פעמים ומזוהה עם ספירת מלכות, וספירת מלכות והשכינה מתארות את לבושו של אין־סוף, ולכן אני מניח שהן מוצגות ככוחות נקביים.[35] לפיכך אני מציע לצרף את הטקסטים שצוינו במאמר

כמעורים זה בזה כזוג, תיאור בעל אופי מיני מובהק. ראו לעניין זה את החומר שדנתי בו: אידל, קבלה, עמ' 146–151. על טענת קיום המלכות בתוך אין־סוף על פי הקבלה הלוריאנית ראו: יעקבסון, עמ' 246, אך השוו למה שכתב שם בעמ' 242; וכן: בן־צבי, עמ' 386. ראו גם: תשבי, תורת הרע, עמ' 11, ושם על קיומה של שניות בתוך אין־סוף.

32 בן־שלמה, עמ' 98–100; זק, בשערי הקבלה, עמ' 57–82, ובמיוחד בעמ' 70–82. ראו גם: אידל, הצמצום; וכן: ליבס, מיתוס, עמ' 452–454. על ההצעה לראות בפרטים מסוימים של הדיאגרמה הלוריאנית שמייצגת את חלל הצמצום השפעה של דיאגרמות זהות וקודמות, בקשר לר' יוסף אשכנזי ור' דוד בן יהודה החסיד, ראו: אידל, צבעים, ושם גם ביבליוגרפיה ודיונים נוספים. על נושא אחר בתאוריית הצמצום הלוריאנית שהופיע כבר אצל הרמ"ק, הפרדת העפר מן המים כמשל להופעתם של כוחות הרוע מתוך האור של אין־סוף, ראו: אידל, העפר והמים.

33 זוהר, א, דף רמה ע"א. על ההיסטוריה המוקדמת של מוטיב זה במדרש ובקבלה המוקדמת ראו: אלטמן.

34 אזולאי, אור החמה, א, דף רלט ע"א.ראיה מאלפת לטענתי בדבר מציאות ישות נקבית בין אין־סוף לספירת כתר מצויה בדיון של קורדובירו באור יקר, יב עמ' כט–ל, שיידון בהרחבה במקום אחר.

35 שם. מקורו של אזולאי אצל רמ"ק, אור יקר, ו, עמ' רסב; ולדיון ראו: זק, בשערי הקבלה, עמ' 66.

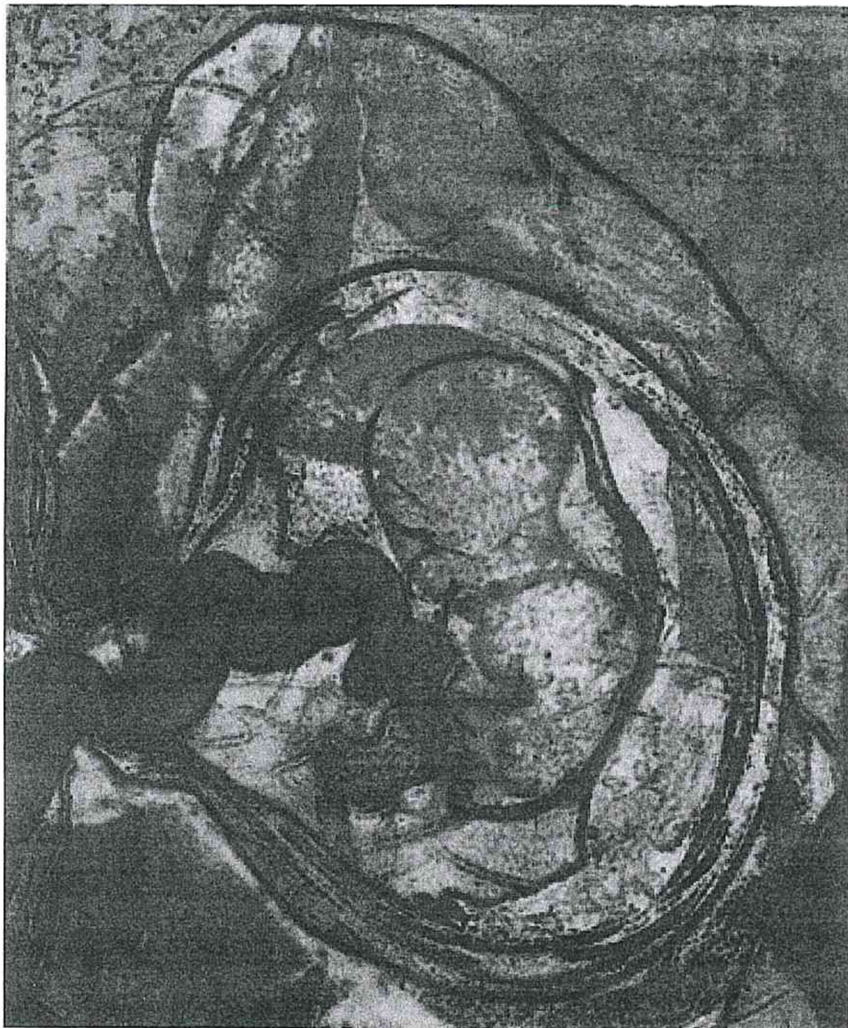
זה לטקסטים הללו. אמנם במקום אחד הצמצום קשור ליחסי אישות, ברם הוא מופיע אצל מקובל שחי 200 שנה אחרי מותו של הרמ"ק.[36]

במילים אחרות, על פי דעתו של רמ"ק השלב הראשון בדרך לתאוגוניה איננו אירוע מאונטולוגי, דהיינו קשור לאונטולוגיה של היעדר, או נסיגה של אין־סוף שגורמת להיווצרות האין, כדי לאפשר התפתחות דיאלקטית, כדרך ששיערו הגל וגרשם שלום, אלא ההפך הוא הנכון: מדובר בבריאתה של ישות הנתפסת כממשית, בת זוג באונטולוגיה הדואלית. אפילו כשעוסקים במצב שמכונה אין מוחלט, כמו שראינו לעיל, אין מדובר במאונטולוגיה (meontology) אלא במצב שבו עדיין לא מיוחס לצורות קדמוניות קיום, בדרך המזכירה את תפיסתו של אבן סינא בדבר ההבדל בין מהות למציאות. ברצוני להדגיש כי האונטולוגיה הדואלית בקבלה כפי שאני מציע להבין אותה עוסקת לא רק בחלוקה סטטית בין שני עקרונות הקיימים בנפרד אלא גם באופן שבו שני העקרונות הללו משפיעים זה על זה, פועלים יחד ולעתים תכופות גם מעמידים צאצאים.

בהקשר זה הפנה ישראל קנוהל את תשומת לבי לרמז לרחם אלוהי בפסוק המעורפל 'עַמְּךָ נְדָבֹת בְּיוֹם חֵילֶךָ בְּהַדְרֵי קֹדֶשׁ מֵרֶחֶם מִשְׁחָר לְךָ טַל יַלְדֻתֶיךָ' (תהלים קי, ג) לפי גרסה שהשתמרה בתרגום השבעים. על פי פרשנות מסוימת מדובר שם על רחם אלוהי שממנו תיוולד דמות משיחית.[37] איני חושב שהרמ"ק

36 ראו ציטוט מדברי ר' יונתן אייבשיץ: ליבס, סוד האמונה, עמ' 322, הערה 168; וכן ראו את דעותיו של ר' יעקב קופל ליפשיץ: תשבי, נתיבי אמונה, עמ' 220–221; וראו גם את דבריו של ר' יצחק אייזיק חבר: חבר, דף יא ע"ג. רמח"ל זיהה באחת מאיגרותיו את בחינת מלכות עם החלל של רשימו בהקשר של היחס שבין חוט האין־סוף כזכר ורשימו כנקבה. ראו: רמח"ל, עמ' שמו. ראו גם את תפיסת מלכות כהיולית וכמי שנאצלה בראשונה, לפי פירוש של רמח"ל ל'ספר יצירה': שם, עמ' ריז.

37 ראו: קוק. למופעים נוספים של קשרים בין אלוהים לרחם האנושי ראו: באלקלי, במיוחד עמ' 123–124. במונחים כלליים יותר ראו למשל: גרובר; שופק, ושם על הייצוג ההיפוסתטי של 'גברת חכמה' ועל גישתו של פילון האלכסנדרוני, שראה את הלוגוס כישות נקבית. ראו גם: הסכל, ושם ביקורת על כמה מדעותיו של וולפסון ועל כמה מתגובותיו על דבריה, ראו: וולפסון, פטריארכייה. השוו לאופן הפשטני שבו ציירו חוקרי דת מכובדים את דמותו הפטריארכלית והגברית של האל המקראי, למשל: קזינס, עמ' 37–38; קופרס, עמ' 67. סוג זה של הצגה כוללנית, החסרה דקויות חשובות – שעברו לפעמים מן השוליים אל המרכז – הצגה שהיא חלק מן ההרמנויטיקה של אי ההבחנה, אינה כה נדירה בשנים

יעקב בוסידן (נולד בפורט־סעיד, 1939), 'בריאת האדם', מתוך: הגדת בוסידן, 1967–1975. תצריב צבעוני (ברשות האמן, הזכויות שמורות לאמן)

הכיר את הגרסה היוונית של הפסוק, אך נדמה שאזכור של הרחם בטקסט העברי יכול היה לעורר השראה בסוג כלשהו של ספקולציות בכיוון בת זוג נקבית בתחום הגבוה ביותר של האלוהות. מקור אפשרי, אם כי חלקי למדי, הוא המדרש המוקדם בבראשית רבה והמדרש המאוחר בילקוט שמעוני שבהם הביטוי המקראי המפתח 'מרחם משחר' פורש כ'רחמו של עולם'.[38] אולם לעת עתה לא מצאתי מי שהסתמך על המדרשים הללו, לא בכתביו של הרמ"ק ולא בקרב מקובלים אחרים שיכלו להעביר את תוכנם אל המקובל הצפתי.

מכל מקום החיבור בין הרחם לבין אין־סוף, כשאין־סוף מתואר במקום אחר כאב קדמון, מזכיר גם את הביטוי de utero Patris, מרחמו של האב, המתאר את האופן שבו נולד ישו, ותפיסה זו נמצאת בטקסטים מימי הביניים בקשר לפסוק בתהלים קי, ג. המושג de utero Patris נסמך על הפסוק המקראי והוא נוסח במילים אלו: 'הבן לא נהרה או נולד מחומר אחר מלבד רחמו של האב, כלומר, מן החומר שלו'.[39] עמדה זו עוצבה על מנת לגרוע את תפקידה של ישות נקבית כמי שהייתה אִמו הממשית של ישו, אולי כחלק מראייה טרנס־מגדרית של דמות האב, ואילו בקבלה של הרמ"ק מילא הרחם הקדום תפקיד הפוך: הוא בא להמחיש את קיומו של פן נקבי בתחום הגבוה ביותר בתאוסופיה המכלילה שלו וליצור את הזוג העליון של אין־סוף כאב והישות הנקבית כרחם, ככל הנראה בתפקיד האם של הכול.

תפיסה תאוסופית נוספת של הרמ"ק הקשורה לתהליכים המתחוללים בתחום האלוהי הגבוה ביותר היא השעשוע. אמנם הפן המיני של תפיסת השעשוע מתבטא בתהליך עצמאי, במיוחד כשהוא מתקשר לתהליך של האל המשכיל את עצמו, והנקרא 'שעשוע השכל',[40] כפי שהוא מופיע בחיבורים

האחרונות, והיא מתעלמת מחומר מוקדם רב שהוזכר לדוגמה במחקרים שציינתי בתחילת הערת שוליים זו. למעשה זוהי גם דעתם של חוקרי טקסטים יהודיים. ראו למשל: שפר; וולפסון, פטריארכייה. ראו עוד: אידל, המשפחה.

38 בראשית רבה לט, ח, עמ' 370; ילקוט שמעוני על תהלים, רמז תתסט.

39 Nec enim de nihilo, neque de aliqua alia substantia, sed de Patris utero, id est, de substantia eius idem Filius genitus vel natus esse credendus est. זוהי ההצהרה שנוסחה בימי הביניים המוקדמים, במועצה שהתכנסה בטולדו בשנת 675. על פסקה זו ראו: היינטהלר, במיוחד עמ' 130–131. על הדה־סקסואליזציה של מריה בתאולוגיה הנוצרית ראו למשל: ברנהאוס, עמ' 131–134. על תפיסת קיומו של רחם עליון, רוחני, נוסף על הרחם הגשמי ראו את החומר שאסף קומרסוואמי, עמ' 242–243.

40 רמ"ק, אור יקר, יד, עמ' צט.

פילוסופיים מימי הביניים. אולם במקרים אחרים השעשוע מתאר את היחס של אין־סוף לישות נבדלת, נקבית, כפי שניכר מהדיונים הרבים בשעשוע של תפארת ומלכות לדוגמה. אני משער שלמשמעות השנייה עשויה להיות השפעה על הדרך שבה ניתן להבין גם את הקשר שבין אין־סוף לבין ישות קדמונית נקבית. לפיכך הבנה טובה יותר של תפיסת השעשוע אמורה להפריד בין שתי הגישות השונות המתקיימות זו לצד זו בכתביו של הרמ"ק. הדיון בספר 'אור יקר' בשעשוע שחווה אין־סוף עם כבודו קודם בריאת העולם עשוי להצביע על מצב הזהה לשעשוע של אין־סוף והישות הנקבית הקדם־ספירתית שהוזכר לעיל.[41] הסברה היא שניתן להפיק שעשוע באמצעות לימוד תורה וכך לגרום לספירות להיות מוכלות באין־סוף עשויה להצביע לאותו הכיוון, המקנה לישות נוספת תפקיד בשעשוע של אין־סוף.[42] נדמה שבדרך כלל ניסה הרמ"ק ללכת בעקבות התאוסופיה הזוהרית כפי שהיא נמצאת בספרות ה'אידרא', שבמסגרת תהליך ההאצלה שאפה למצוא בת זוג נקבית כדי לא לתאר מבנה חד־מיני של כוח עליון, מבנה שנחשב ללקוי.[43] מנגד אני תוהה אם לפנינו השלכה של הציווי ההלכתי שלא להוציא זרע לבטלה, דהיינו מחוץ לרחמה של האישה, אל התחום העליון ביותר של העולם האלוהי.[44] אם נקבל את ההסבר השני הרי לפנינו דוגמה מעניינת של האופן שבו דרך התנהגות אנושית מסוימת השפיעה על עיצובו של נושא תאוסופי.

41 ראו: שם, יז, עמ' י–יא.

42 ראו את הטקסט שנדפס אצל זק, בשערי הקבלה, עמ' 175–176.

43 ראו במיוחד: ליבס, מיתוס, עמ' 456–457.

44 מופסיק סבר כי הדיון המוקדם יותר של הרמ"ק בנושא (רמ"ק, פרדס רימונים, שער ג, פרק א) מצביע על כך שכמה צורות של כוח נקבי היו קדומות והתקיימו יחד עם אין־סוף. הוא הציע להבין את הטקסט הקבלי הזה, שעניינו קדמותו של השם האלוהי – עניין הנמצא כבר במדרש המוקדם והמפורסם פרקי דרבי אליעזר, פרק ג – כעוסק במערכת היחסים המיניים שבין אין־סוף לבין כתר. ראו: מופסיק, עמ' 99–100; והמקור הזוהרי ראו: שם, עמ' 102–103. קריאתי את הטקסט בהקשרו והמקבילה אצל רמ"ק, אור יקר, ו, עמ' כ, אינן מלמדות על ממד נקבי בטקסטים אלה. אולם אף שאינני מקבל קריאה זו בטקסטים אלה, מופסיק בכל זאת צודק במה שנוגע לטקסטים אחרים שהוא לא היה מודע להם. על הזיקה בין שם האל למלכות ראו בניתוח הדרשה הראשונה בדרשותיו של ר' יוסף אבן טבול ודברים של ר' שניאור זלמן מלאדי: אידל, כמה הערות.

בקצרה, אף שהרמ״ק אימץ לעתים קרובות עמדות פילוסופיות מפורשות, הן לא החלישו את היסודות המיתיים של המיתולוגיות הקבליות הקודמות, בעיקר אלה הזוהריות, שאימץ ואף שִׁכלל. בניגוד לאר״י, תלמידו, שנטה הרבה פחות לעסוק בעמדות פילוסופיות, אפילו כדי לבקר אותן, היה הרמ״ק ביקורתי כלפי פילוסופים ואסטרולוגים, אף שהוא אימץ כמה מדעותיהם, וזאת בלי להמעיט במשמעות המיתית הנלווית של החומרים שעליהם בחר להגיב.

בהקשר זה ראוי לבחון במבט רענן את הספקולציות המחקריות על תפיסת השעשוע של הרמ״ק, שלפיהן השעשוע הוא התענוג האוטו־ארוטי שחווה אין־סוף בראשונה, והמובן כבעל משמעויות מיניות נלוות.[45] הפרשנות הפאלוצנטרית לגמרי של תפיסה זו, כפי שהציגה אליוט ר׳ וולפסון, נוסחה בלי להתחשב אף לא באחת מן הפסקאות מכתבי המקובלים שנדונו כאן[46] וברבות אחרות שאפשר להביא.[47] אך היא אכן מתאימה לאחת ההיפותזות שלו הגורסת את קיומו כביכול של אזור זכרי לחלוטין, המיוצג על ידי ספירת כתר. ברם נדמה שהפרשנויות שניתנו לטקסטים של הרמ״ק – ולא רק שלו – על פי תאוריית המגדר הפאלוצנטרית הופכות לבעייתיות מאוד כאשר מעיינים ביצירתו של הרמ״ק במלואה, ובמיוחד ניתן לפקפק אם יש בסיס להשערה המוצגת כהכללה, לפחות בכל הנוגע לספרות הקבלית.

רחם עליון – בין שהוא זהה לכתר ובין שהוא עשוי להימצא בין תחום ספירת כתר לבין אין־סוף – מופיע בספר ׳אור יקר׳ באותם ההקשרים שבהם נדון הכתר במושגים הפילוסופיים יודע, ידוע וידיעה או משכיל, מושכל והשכלה. במקרה של הרחם אין לדבר בפשטות על סינתזה מסודרת בין שני

45 ראו: ליבס, סוד האמונה, עמ׳ 64, 321–322, הערה 167; ליבס, לדמותו, עמ׳ 119–120; בן־שלמה, עמ׳ 60–62; זק, בשערי הקבלה, עמ׳ 73, הערה 79. ועד כמה שהאר״י קשור לעניין ראו: מרוז, עמ׳ 97–98 והערה 4. במונחים כלליים יותר ראו: זק, בשערי הקבלה, במיוחד עמ׳ 175–176; וכן: זק, מעיין עין יעקב, עמ׳ 203, הערה 240. ראו במיוחד את הדיון בשעשוע: רמ״ק, אור יקר, ט, עמ׳ ז, ושם דן הרמ״ק בתהליכים בעלי אופי מיני בספירות העליונות וכתב: ׳אין שעשוע אלא מזכר אל נקבה אלא שע״י הייחוד והם נהנים ומשתעשעים׳. ראו גם את המסורת שהביא ר׳ אברהם גלנטי בשם הרמ״ק: גלנטי, דף נז ע״ב–ע״ג; מסורת זו טעונה ניתוח מפורט שאין כאן מקומו.

46 וולפסון, מעגל, עמ׳ 191, הערה 180; וראו גם: שם, עמ׳ 70, על העצמאות האוטרקית (autarkic self-sufficiency) של אין־סוף, וראו את הערות השוליים הנלוות שם; וכן: וולפסון, פטריארכייה, עמ׳ 1055. השוו: איריגרי, עמ׳ 135.

47 ראו למשל: אידל, כמה הערות.

סוגים של מחשבה: האפיסטמולוגיה האריסטוטלית אינה מסתדרת עם הפנים המיתולוגיים הניכרים של הדימוי המוליד של הממדים העליונים של העולם התאוסופי, ולפנינו אחת הדוגמאות לתופעה שאני מכנה נזילות מושגית. בכל מקרה ההשערה שלי היא שהטקסטים על הרחם המטפיזי שציטטתי במאמר זה מלמדים שהרמ״ק לא התכוון להיעדר אונטולוגי, לחיסרון, אלא תיאר את מקום השפע שממנו נובעים כל שאר היצורים וחיותם הן בעולם האלוהי והן בעולמות הנמוכים ממנו.

לפיכך עלינו לאפשר את קיומה של תאוריה אונטולוגית דואלית כעיקרון מארגן המכיל לא רק את ממלכת הספירות ואת העולמות הנשגבים הנמוכים ממנה, אלא גם את התחומים הקדם־ספירתיים. מועטות ככל שיהיו המובאות המדגימות את הסקסואליזציה של התחומים הקדם־ספירתיים, אף שהן רבות יותר במקרה של קיום מרכיבים נקביים גבוהים מן הכתר, הן בכל זאת מפורשות הרבה יותר מאשר המובאות שהובאו כדי לתמוך בטענה בדבר קיום אזור זכרי לחלוטין בכתר. יתרה מזו, בדיונים הקצרים שהובאו במאמר זה אין שום סימן של כתיבה אזוטרית, אף שהם עוסקים בתחום העליון של העולם האלוהי, נושא שנחשב על פי תאוריית המגדר הפאלוצנטרית לפן נסתר של הקבלה. אף על פי שהרמ״ק הסתמך שוב ושוב על הביטוי ׳סוד הרחם׳, המשמעות המדויקת של הסוד, כמו במקרים רבים שבהם משמש מונח זה, מתפרשת מיד לאחר מכן כמסמנת אחת מן הספירות, ביסודו של דבר את מלכות או את בינה. אדם מודרני עשוי לראות את התיאור המיתולוגי של התאוגוניה כעניין רגיש ולצפות שיהיה מוסווה או רמוז בשפה מכסה, אך השיח של הרמ״ק ישיר למדי, אין הוא נוקט מה שעשוי להיחשב כאיפוק דתי ואינו נעזר בשפה בסגנון ויקטוריאני בעניינים הנוגעים למיניות.

אפשר לסכם שבקבלתו של הרמ״ק קיימת תפיסה שלפיה כוח נקבי או ישות נקבית נבראו תחילה, בעוד שהזכר, המזוהה בכמה מקרים עם אין־סוף, נתפס כקודם לה, ונחשב כמובן לקדמון. מסקנה זו אינה מניחה את קיומו הקדום של זוג בראשיתי במלוא מובן המילה, ובכל זאת זהו זוג שקיומו קודם לתהליך התאוגוניה הספירתית, אם זו מובנת כקשורה לעשר הספירות, והנחת קשר זה דרושה כדי להבין את קיומו של זוג זה. מסקנה זו מוסיפה את השלב הנשגב הזה לאונטולוגיה הדואלית המגוונת המצויה לרוב בכתביו של הרמ״ק. על ידי מיקומו של הרחם במקום גבוה כל כך בתחום התאוסופי דחה המקובל הצפתי את תיאור הנסיגה אל הרחם, regressio in utero, כפי שהוא נמצא בכמה דתות עתיקות ובתאוריה היונגיאנית. תפיסה זו אינה מקבילה לתאוריה הקבלית הרחבה בדבר חזרתם של כל הדברים, העולם הנברא ושבע הספירות התחתונות, אל הבינה, האם העליונה של הספירות התחתונות. העלייה של

הנקבה, כפי שנזכר באחת המובאות דלעיל, אינה מניחה סוג כלשהו של התאיינות שלה, אלא רגע של משיכת החיות ממקור עליון כדי להזין תהליכי האצלה כחלק מהמשך ההתפשטות של העולם האלוהי.

לפנינו דוגמה של תאוריה חשובה של מגדר, הנפוצה מאוד בספרות הקבלה ובחסידות, תאוריה שאני מכנה התאוריה התלת־שלבית, שלפיה הנקבה בעולם העליון מוצאה ממקום גבוה מאוד, היא יורדת למטה, וברגעים מסוימים, בשבתות, בחגים או בזמן הגאולה, היא עולה חזרה למקורה או אף למעלה ממנו. כך למשל כתב הרמ"ק:

> והנה בבחינה זו [של ספירת מלכות] היא עולה אל המציאות העליון להתקשר עם מאצילה, והיינו בטחון כל הנמצאים, שהרי היא עולה אל הכתר ושם משפעת לכל הספירות, אפי'[לו] אל הת"ת [תפארת].[48] ובירדתה היא יורדת מלאה כל שפע, אפילו לששה קצוות.[49] ולכך 'בטח בה לב בעלה' (משלי לא, יא), שבאמצעות עלייתה עד אין תכלית ועד א"ס הוא נשפע. והיינו 'לב בעלה' הם ל"ב נתיבות,[50] שהם בסוד הזכר. ואותם הל"ב שבו אינם מקבלים אלא ממנה כאשר היא עולה למעלה. והנה כאשר היא למטה היא נבעלת ממנו וכאשר היא עולה להיותה עטרה על ראשו,[51] היא משפעת לו.[52]

השלב הראשון בדגם התלת־שלבי הוא האצלתה של בחינה מסוימת של ספירת מלכות בידי מאצילה. השלב השני בדגם זה הוא ירידתה של בחינה זו כאשר היא נבעלת על ידי בעלה. והשלב השלישי הוא עלייתה אל המקור כדי לקבל שפע ולחלקו לספירות ובכלל זה לספירות הזכריות חכמה ותפארת. שלושת השלבים מופיעים יחדיו ובמפורש בפסקה זו, ולכן אין כאן צורך לשחזר את התאוריה התלת־שלבית של המגדר. יצוין האופי הדינמי של הכוח הנקבי

48 דהיינו אפילו על הזכר. דעה זו חוזרת בכתביו של הרמ"ק במקומות רבים והיא סותרת את תאוריית המגדר הפאלוצנטרית שניסח וולפסון לפחות ככל שהדבר נוגע להגותו של הרמ"ק.

49 הכוונה לשש ספירות שמתחת לספירת בינה.

50 הכוונה ככל הנראה לספירת חכמה, לפי הביטוי שב'ספר יצירה' 'לב נתיבות חכמה', שבהרבה דיונים בסמליות התאוסופית מציין את האב.

51 לפי משלי יב, ד. הכוונה כאן שונה מזו שבמשלי, והיא שהכוח האלוהי הנקבי נמצא מעל הכוח הזכרי, וכך בהרבה מקרים אחרים אצל הרמ"ק.

52 'אלימה', ראו: אצל זק, מעיין עין יעקב, עמ' 151–152.

לעומת הנחה של סבילות מסוימת של הכוחות הזכריים שבמערכת הספירות. עלי להדגיש כי דגם זה מופיע בטקסטים קבליים רבים, אצל הרמ"ק ואחריו, והוא נדון בהרחבה במחקר נפרד,[53] אך ככל שהדבר נוגע לענייני הוא משתלב יפה בהעלאת הרחם בסמיכות לאין־סוף.

באופן מסוים התפקיד שממלאת הנקבה האלוהית, המתחילה בהשגת סוג של מגע עם הרובד העליון ביותר של האלוהות ולאחר מכן מתפקדת ככלי לכוח האלוהי, מזכיר את הדגם המיסטי־מאגי של הצדיק האנושי בחסידות, דגם הכולל את העלייה של הצדיק לשורש ולאחריה את חזרתו הטעונה בכוח כדי לספקו ליצורים הנמוכים.[54] כפי שציינתי תדיר במחקריי, וכפי שהוצג באופן משכנע במחקריה של זק, הגותו של הרמ"ק היא אחד המקורות העיקריים לדימוי החסידי של אופן תפיסת פעולת הצדיק האנושי, דימוי מן המאה השמונה עשרה.[55] באופן מפתיע נושא זה נדחק לעתים לשוליים במחקרים חדשים על החסידות המוקדמת.

יש לציין שתיאור של דואליות של זכר ונקבה בתוך האלוהות נמצא אצל יעקב בֶּהמֶה, אשר לא שלל את הרלוונטיות שלו ל־Ungrund, לרקע הקדמון.[56] אולם הבדל זה בין המקובלים היהודים לבין המיסטיקן הגרמני המפורסם מסמל את המרכזיות של מיתוס האונטולוגיה הדואלית ואת הערך של ההולדה בהגותם של המקובלים היהודים. לדעתי הבנה נכונה של תפקוד מערכת הספירות צריכה להניח את מרכזיותה של ההולדה כערך הן עבור המקובל והן לשם הבנת המערכת כולה.

53 ראו לעיל, הערת כוכבית. וראו: אידל, מגדר.

54 ראו: אידל, החסידות, עמ' 174–186, 188–195, 347–378.

55 ראו: שם, עמ' 467, בערך 'קורדובירו' במפתח; ובייחוד: זק, השפעת הרמ"ק.

56 ראו: פוור, עמ' 209–210; והשוו: מופסיק, עמ' 98. על היעדר דיונים בהולדה במחקרים שניתחו את תאוריות האהבה הנוצריות ראו למשל: ניגרן; אליוט. במחקרים אלו ובאחרים עומדת במרכז הלֵידה מחדש במובנה הרוחני. על הולדת השכל כבן ראו: אידל, החוויה, עמ' 148–159; אידל, בן, עמ' 276–376.

קיצורים ביבליוגרפיים

אברמס	דניאל אברמס, הגוף האלוהי הנשי בקבלה: עיון בצורות של אהבה גופנית ומיניות נשית של האלוהות, ירושלים תשס"ה
אזולאי, אור החמה	ר' אברהם אזולאי, אור החמה, א-ד, פרמישלן תרנ"ו-תרנ"ח
אזולאי, חסד לאברהם	—, חסד לאברהם, לבוב תרכ"ג
אידל, בן	Moshe Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*, London & New York 2007
אידל, דמות	—, 'The Image of Man above the *Sefirot*: R. David ben Yehuda he-Hasid's Theosophy of the Ten Supernal *Sahsahot* and its Reverberations', *Kabbalah* 20 (2009), pp. 181–212
אידל, החוויה	משה אידל, החוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשס"ב
אידל, החסידות	—, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, תרגם ע' ידין, ירושלים ותל־אביב תשס"א
אידל, המשפחה	—, 'המשפחה המשולשת: מקורות לתפיסה נקבית באלוהות בראשית הקבלה', אלישבע באומגרטן, רוני ויינשטיין ואמנון רז־קרקוצקין (עורכים), טוב עלם: זיכרון קהילה ומגדר בחברות יהודיות בימי הביניים ובראשית העת החדשה: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל, ירושלים תשע"א, עמ' 91-110
אידל, העפר והמים	—, 'The Mud and the Water: The History of a Simile in Kabbalah' (forthcoming)
אידל, ירושלים	—, 'On Jerusalem as a Feminine and Sexual Hypostasis: from Late Antiquity Sources to Medieval Kabbalah', Mihail Neamţu & Bogdan Tătaru-Cazaban (eds.), *Memory, Humanity, and Meaning: Selected Essays in Honor of Andrei Pleşu's Sixtieth Anniversary*, Cluj 2009, pp. 65–110
אידל, כמה הערות	—, 'Some Observations on Gender-Theory in Hasidism', רונית עיר־שי ודב שוורץ (עורכים), רוח חדשה בארמון התורה: ספר יובל לתמר רוס (בדפוס)
אידל, מגדר	—, 'The Divine Female and the Mystique of the Moon: Three-Phases Gender-Theory in Theosophical Kabbalah', *Archaeus* XIX-XX (2015/2016), pp. 151-182
אידל, עליות	—, 'Ascensions, Gender and of Pillars in *Safedian* Kabbalah', *Kabbalah* 25 (2011), pp. 55–107
אידל, צבעים	—, 'Visualization of Colors, I: David ben Yehudah he-Hasid's Kabbalistic Diagram', *Ars Judaica* 11 (2015), pp. 31–54
אידל, הצמצום	—, 'על תולדות מושג הצמצום בקבלה ובמחקר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב) עמ' 59-112
אידל, קבלה	—, קבלה: היבטים חדשים, תרגם אבריאל בר־לבב, ירושלים ותל־אביב תשנ"ג
אידל, קבלה יהודית	—, 'Jewish Kabbalah and Platonism in the Middle Ages and Renaissance', Lenn E. Goodman (ed.), *Neoplatonism and Jewish Thought*, Albany 1993, pp. 325–331
אידל, שלשלאות	—, שלשלאות קסומות, טכניקות וריטואלים במיסטיקה היהודית, תרגמה מירי שרף, ירושלים תשע"ו
איריגרי	Luce Irigaray, *Speculum of the Other Woman*, trans. Gillian C. Gill, Ithaca, NY 1985
איריצ'ינסקי	Eduard Iricinschi, 'Interroga matricem mulieris: The Secret Life of the Womb in *4 Ezra* and Sethian Cosmology', Ra'anan Boustan et al. (eds.), *Envisioning Judaism: Studies in Honor of Peter Schäfer on the Occasion of his 70th Birthday*, I, Tübingen 2013, pp. 1–20
אלטמן	Alexander Altmann, 'A Note on the Rabbinic Doctrine of Creation', *Journal of Jewish Studies* 6–7 (1955–1956), pp. 195–206
אליוט	Dyan Elliott, *Spiritual Marriage: Sexual Abstinence in Medieval Wedlock*, Princeton 1993
באלקלי	Tim Bulkeley, 'Biblical Talk about the Motherly God', *Asian Journal of Pentecostal Studies* 17 (2014), pp. 119–139
בן־צבי	יצחק בן־צבי, 'קונטריס בקבלה שבתאית מחוגו של ברוכיה', ספונות ג-ד [ספר שזר] (תשי"ט-תש"ך), עמ' שמט-שצד
בן־שלמה	יוסף בן־שלמה, תורת האלוהות של ר' משה קורדוברו, ירושלים תשכ"ה
בראשית רבה	מדרש בראשית רבא[2], א-ג, מהדורת יהודה תאודור וחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ה
ברנהאוס	Ruth Tiffany Barnhouse, 'A Christian Speculation on the Man-Woman Relationship', Bina Gupta (ed.), *Sexual Archetypes, East and West*, New York 1987, pp. 116–138
גלנטי	ר' אברהם גלנטי, קול בוכים, פראג שפ"א
גרובר	Meir I. Gruber, 'The Motherhood of God and Other Studies', *South Florida Studies in the History of Judaism* 57 (1992), pp. 3–15
הוס	Boaz Huss, 'NISAN, the Wife of the Infinite: The Mystical Hermeneutics of Rabbi Isaac of Acre', *Kabbalah* 5 (2000), pp. 155–181
היינטהלר	Theresia Hainthaler, 'God the Father in the Symbols of Toledo', *International Journal of Orthodox Theology* 1, 1 (2010), pp. 125–136
הלנר־אשד	מלילה הלנר־אשד, 'על אהבה ויצירתיות: רסיסים מים המיתוסים של קורדובירו על השכינה', רמ"ק, מעין עין יעקב: המעיין הרביעי מספר אלימה לר' משה קורדובירו, מהדורת ברכה זק, באר־שבע תשס"ט, עמ' קסא-קפח
הסכל	Ellen Haskell, *Metaphor and Symbolic Representation: The Image of God as a Suckling Mother in Thirteenth Century Kabbalah*, Chicago 2005
וולפסון, אישה	Elliot R. Wolfson, 'Woman: The Feminine as Other in Theosophic Kabbalah: Some Philosophical Observations on the Divine

	Androgyne', Laurence J. Silberstein & Robert L. Cohn (eds.), *The Other in Jewish Thought and History: Constructions of Jewish Culture and Identity*, New York 1994, pp. 166–204
וולפסון, מעגל	—, *Circle in the Square: Studies in the Use of Gender in Kabbalistic Symbolism*, Albany 1995
וולפסון, פטריארכייה	—, 'Patriarchy and the Motherhood of God in Zoharic Kabbalah and Meister Eckhart', Ra'anan Boustan et al. (eds.), *Envisioning Judaism: Studies in Honor of Peter Schäfer on the Occasion of his 70th Birthday*, Tübingen 2013, pp. 1049–1088
וולפסון, שפה	—, *Language, Eros, Being, Kabbalistic Hermeneutics and Poetic Imagination*, New York 2005
ולאברג־פרי	סנדרה ולאברג־פרי, בנסתר ובנגלה: עיונים בתולדות האין סוף בקבלה התיאוסופית, לוס־אנג'לס תש"ע
זוהר	זוהר, א–ה, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תשל"ח
זק, בשערי הקבלה	ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, באר־שבע 1995
זק, השפעת הרמ"ק	—, 'עיון בהשפעת הרמ"ק על החסידות', אשל באר שבע ג (תשמ"ו), עמ' 229–246
זק, ממעיינות	—, ממעיינות ספר אלימה לר' משה קורדוביר‍ו ומחקרים בקבלתו, באר־שבע תשע"ד
זק, מעיין עין יעקב	רמ"ק, מעין עין יעקב: המעיין הרביעי מספר אלימה לר' משה קורדובירו, מהדורת ברכה זק, באר־שבע תשס"ט
חבר	ר' יצחק אייזיק חבר, ברית יצחק, ורשה תרמ"ח
יעקבסון	Yoram Jacobson, 'The Aspect of the Feminine in the Lurianic Kabbalah', Joseph Dan & Peter Schäfer (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism 50 Years After*, Tübingen 1993, pp. 239–256
ליבס, לדמותו	יהודה ליבס, 'לדמותו כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יא (תשנ"ג), עמ' 101–137
ליבס, מיתוס	—, 'המיתוס הקבלי שבפי אורפיאוס', משה אידל, זאב הרוי ואליעזר שביד (עורכים), ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 425–459
ליבס, סוד האמונה	—, סוד האמונה השבתאית: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ה
מופסיק	Charles Mopsik, *Chemins de la cabale: Vingt-cinq études sur la mystique juive*, Tel-Aviv & Paris 2004
מוריס	לאה מוריס, 'נקודת ציון: סוד בית הרחם', רמ"ק, מעין עין יעקב: המעיין הרביעי מספר אלימה לר' משה קורדובירו, מהדורת ברכה זק, באר־שבע תשס"ט, עמ' קיב–קמז
מרוז	רונית מרוז, 'גאולה בתורת האר"י', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח
ניגרן	Anders Nygren, *Agape and Eros: The Christian idea of love*, trans. Philip S. Watson, New York 1969
ספר הבהיר	ספר הבהיר, מהדורת דניאל אברמס, לוס־אנג'לס תשנ"ד
פוור	Antoine Faivre, *Access to Western Esotericism*, Albany 1994
קומרסוואמי	Ananda Coomaraswamy, *Coomaraswamy*, II: *Selected Papers, Metaphysics*, ed. Roger Lipsey, Princeton 1977
קופרס	Wilhelm Koppers, 'On the Origins of the Mysteries in the Light of Ethnology and Indology', Joseph Campbell (ed.), *The Mystic Vision: Papers from the Eranos Yearbooks*, trans. Ralph. Manheim, Princeton 1989, pp. 32–69
קוק	Gerald Cooke, 'The Israelite King as Son of God', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 73 (1961), pp. 218–229
קזינס	Ewert Cousins, 'Male-Female Aspects of the Trinity in Christian Mysticism', Bina Gupta (ed.), *Sexual Archetypes, East and West*, New York 1987, pp. 37–50
קרא־איוונוב־קניאל	רות קרא־איוונוב־קניאל, קדשות וקדושות: אמהות המשיח במיתוס היהודי, בני־ברק תשע"ד
רמח"ל	ר' משה חיים לוצאטו, אוצרות הרמח"ל, מהדורת חיים פרידלנדר, בני ברק תשמ"ו
רמ"ק, אור יקר	ר' משה קורדובירו, ספר הזהר: על חמשה חומשי תורה... עם פירוש אור יקר, א–כג, ירושלים תשכ"ב–תשנ"ה
רמ"ק, אור נערב	—, ספר אור נערב, ונציה שמ"ו
רמ"ק, אלימה רבתי	—, אלימה רבתי, לבוב תרמ"א
רמ"ק, פרדס רימונים	—, ספר פרדס רימונים, א–ב, ירושלים תשכ"ב
רמ"ק, שיעור קומה	—, שיעור קומה, ורשה תרמ"ג
רמ"ק, תפילה למשה	—, תפילה למשה, פרמישלן תרנ"ב
שופק	Nili Shupak, 'Female Imagery in Proverbs 1–9 in the Light of Egyptian Sources', *Vetus Testamentum* 61 (2011), pp. 310–323
שפר	Peter Schäfer, *Mirror of His Beauty: Feminine Images of God from the Bible to the Early Kabbala*, Princeton 2002
תשבי, נתיבי אמונה	ישעיהו תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת־גן תשכ"ד
תשבי, תורת הרע	—, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תש"ב